

اصل تألیف قلوب؛ مبانی فقهی و نقش آن در قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران

دریافت: ۹۵/۱۱/۱۰   تأیید: ۹۶/۱/۲۶   میثم خزائی*
عبدالمجید سیفی** و محمدعلی لیالی***

چکیده

در دو دهه اخیر با متکثرسازی مفهوم قدرت، گونه نرم قدرت در کنار شکل سخت آن مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته است. با این وجود توجه به قدرت نرم در اسلام دارای سابقه‌ای تاریخی بوده و در قالب ابزارهای متنوعی به کار بسته شده است. یکی از این ابزارها «تألیف قلوب» است که به‌عنوان یکی از مصارف زکات برای ارتقای سطح همدلی در بین مسلمین و همچنین گسترش دایره اسلام، مورد استفاده قرار گرفته است. با تأمل در مبانی قرآنی و روایی، می‌توان گفت تألیف قلوب تنها در مسأله زکات مطرح نیست؛ بلکه به‌عنوان یک اصل کلی، جهت تقویت امنیت و گسترش اسلام، مورد استفاده قرار گرفته است. به دلیل تغییرات گسترده در عرصه نظم و تعاملات بین‌المللی، کارکردها و شیوه‌های استفاده از «تألیف قلوب» دچار تحول جدی شده و به حوزه‌های متنوع‌تری بسط داده شده است. این مقاله با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به بررسی چگونگی استفاده از اصل تألیف قلوب در حوزه‌های فرهنگی، اقتصادی و سیاسی در جهت ارتقای قدرت نرم جمهوری اسلامی می‌پردازد.

واژگان کلیدی

تألیف قلوب، قدرت نرم، جمهوری اسلامی

* استادیار گروه حقوق دانشگاه آیةالله العظمی بروجردی .:

** استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه آیةالله العظمی بروجردی .:

*** دانشجوی دکتری شیعه‌شناسی و عضو هیأت علمی پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی.

مقدمه

قدرت با ساختار سنتی‌اش، عمدتاً در شکل سخت آن مورد استفاده قرار می‌گرفت. اهمیت قدرت و توانمندی‌های نظامی تا حدود زیادی از ماهیت آنارشیک (فاقد اقتدار مرکزی) نظام بین‌الملل نشأت می‌گیرد (قوام، ۱۳۹۰، ص ۸۷).

از آنجا که در نظام بین‌الملل هیچ مرجعی برای حمایت و صیانت از دولت‌ها وجود ندارد، دولت‌ها نیز برای تحقق اهداف خود بیشتر بر توانمندی‌های خودشان تکیه می‌کنند. قدرت نیز در کسب این توانمندی‌ها از سوی دولت‌ها نقشی محوری ایفا می‌کند. دولت‌ها در نظامی بین‌المللی‌ایی قرار دارند که ویژگی اصلی آن رقابت و جنگ است (Collins, 2010, p.45).

با وجود نگاه سنتی به مفهوم قدرت که ناشی از نگاه واقع‌گرایانه است، در دو دهه اخیر نگاه نرم‌افزاری به قدرت اهمیت بیشتری یافته است. گسترش استفاده از رسانه‌ها، اهمیت یافتن ابعاد روابط فرهنگی در سطح بین‌المللی و اهمیت یافتن نقش استفاده از ابزارهای اقتصادی و فرهنگی در سطح روابط خارجی، توجه دولت‌ها به استفاده از این ابزارها را بیشتر ساخته است. در این میان دولت‌ها تلاش می‌کنند دست به تقویت هر دو بعد قدرت خود بزنند. ماهیت فرهنگی انقلاب اسلامی سبب گردید تا جمهوری اسلامی ایران در دوران حیات خود همواره اهمیت خاصی برای عنصر قدرت نرم در عرصه‌های مختلف حاکمیت و حکومت قائل شود.

با توجه به تأثیر قابل توجه آموزه‌های قرآنی و فقهی در شکل‌دهی و بهره‌گیری از قدرت نرم، می‌توان ابزارهای مهمی در چارچوب این آموزه‌ها مورد شناسایی قرار داد که بتواند به شکل تأثیرگذاری برای عمق بخشی به قدرت نرم جمهوری اسلامی مورد استفاده قرار گیرد.

یکی از مهم‌ترین ابزارهایی که در چارچوب مفهوم قدرت نرم قرار گرفته و براساس آموزه‌های قرآنی و فقهی در اختیار حکومت اسلامی است، اصل «تألیف قلوب» است که می‌تواند نقش مهمی در تحقق اهداف جمهوری اسلامی ایران که همانا گسترش

تفکرات اسلامی و بسط اندیشه انقلاب اسلامی است، داشته باشد. «مؤلفه قلوب» عنوانی است برای گروهی از انسان‌ها که یک صنف از اصناف هشت‌گانه مستحقان زکات که با هدف جلب و جذب آنان به سوی اسلام یا دفع خطرشان، با استفاده از این سهم مورد حمایت مالی مسلمانان و حاکم اسلامی قرار می‌گیرند.

پرسش اصلی این پژوهش این است که تألیف قلوب چه نقش و جایگاهی می‌تواند در قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران داشته باشد؟

فرضیه‌ای که در پاسخ به این سؤال بررسی می‌شود این است که تألیف قلوب با تقویت باورهای دینی مسلمانان و افزایش نفوذ در میان تمام مردم جهان سبب افزایش قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران می‌شود.

۱. مفهوم شناسی

جهت شناخت دقیق مسأله ابتدا باید اصطلاحات ذیل مفهوم شناسی گردند:

قدرت نرم

مفهوم قدرت نرم توسط «جوئف نای» در اوایل دهه ۱۹۹۰ میلادی مورد استفاده قرار گرفت. از نظر نای، قدرت نرم توانایی تأثیرگذاری بر رفتار دیگران است تا با ایجاد جذابیت و از طریق غیراجبارآمیز به اهداف خود برسند (Nye, 2004, p.5). قدرت نرم، محصول و برآیند تصویرسازی مثبت، ارائه چهره موجه از خود، کسب اعتبار از افکار عمومی داخلی و جهانی و قدرت تأثیرگذاری غیرمستقیم توأم با رضایت بر دیگران است. امروزه این قرائت از قدرت در مقابل قدرت سخت، قدرت نظامی و تسلیحاتی است که به نحوی با اجبار و خشونت فیزیکی توأم است (خراسانی، ۱۳۸۹، ص ۴۵).

«نای»، قدرت نرم را بخش مهمی از منابع قدرت ملی معرفی می‌کند و بر ضرورت بهره‌گیری از آن در سیاست خارجی ایالات متحده تأکید دارد. وی در کتاب «ماهیت در حال تغییر قدرت آمریکا» در ۱۹۹۰ میلادی نظریه خود را مطرح کرد و سعی نمود آن را در آثار بعدی خود تشریح نماید. نای در این کتاب می‌گوید: «امروزه تعریف قدرت در

حال از دست دادن تأکیدش بر نیروی نظامی است. عوامل تکنولوژی، آموزش و رشد اقتصادی در حال اهمیت‌یابی در عرصه قدرت بین‌المللی هستند» (Nye, 1990, p.154). اهمیت قدرت نرم در روابط بین‌الملل این است که قابلیت و توانایی تأثیر بر کشورهای دیگر را دارد، اما به صورت ناخودآگاه و تدریجی این ابزار به‌عنوان شیوه غیر مستقیم برای دست‌یابی به اهداف ملی قلمداد می‌شود و به‌عنوان آن روی سکه قدرت، که نقش آن روز به‌روز روشن‌تر می‌شود، خودنمایی می‌کند. قدرت نرم همان قدرت شکل‌دهی و جهت‌بخشی به اندیشه و نحوه تفکر مردم درباره موضوعات مختلف است. این شکل قدرت همچنین دارای توانایی بالایی در دستور کار سازی بین‌المللی است (Nye, 1990, p.155).

«ساموئل بارکین»^۱ معتقد است شناخت ماهیت و شکل قدرت نرم و نحوه عمل آن بسیار دشوارتر از دیگر انواع قدرت است (Barkin, 2006, p.45).

فرهنگ مسلط در جهان که از طریق رسانه‌های جمعی القا می‌شود، به‌عنوان مهم‌ترین منبع قدرت نرم به‌شمار می‌رود. فرهنگ هر کشور واجد عناصری چون زبان ملی، ارزش‌ها و هنجارهای ملت می‌باشد که توسط غول‌های رسانه‌ای که در قرن حاضر خود را به‌عنوان ابزار قدرت نرم معرفی کرده‌اند، تبلیغ و منتشر می‌شود. این مسئله باعث الهام‌گیری ملت‌ها از فرهنگ دیگر کشورها و استقبال از فرهنگ جدید در مقابل ارزش‌ها و هنجارهای سنتی و بومی کشور خود می‌شود. دیپلماسی فرهنگی و فرهنگ در اینجا نقش ابزاری را دارد که به هر کشور کمک می‌کند تا به اهداف و منافع خود در سیاست خارجی دست یابد (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۶).

قدرت نرم از محیط فرهنگی جامعه و توسط مردم کشور ناشی می‌شود؛ اگرچه دولت‌ها نقش کمتری در ایجاد قدرت نرم دارند، ولی می‌توانند قدرت نرم را از طریق ابزاری متنوع چون دیپلماسی عمومی برجسته سازند. قدرت نرم در هر کشور متکی بر سه عامل اصلی است: اول، فرهنگ کشور است؛ زمانی که در نگاه دیگران جذابیت داشته باشد. دوم، ارزش‌ها و مطلوبیت‌های سیاسی است که این ارزش‌ها در داخل و خارج کشور برای جهانیان و ملل دیگر خوشایند باشد. سیاست خارجی نیز عامل سوم

است که مشروعیت و اقتدار اخلاقی دولت‌ها در دید جهانیان را نشان می‌دهد (آقایی و حسینی، ۱۳۹۱، ص ۲۰۶).

در قرن بیست و یکم، توسعه فناوری‌های ارتباطات و اطلاعات، تأثیر شگرفی بر گسترش وابستگی اقتصادی و مداخله اقتصادی در دیگر کشورها توسط کشورهای قدرتمند به وجود آورده است. کاهش هزینه‌های حمل و نقل و ارتباطات، زمینه‌ساز دگرگونی کلی در بازارهای جهانی شده است. توسعه و شتاب فزاینده شرکت‌های فراملیتی که فعالیت‌های اقتصادی را به آن سوی مرزها کشانیده‌اند، محذورات قدرت نرم را بیش از پیش آشکار می‌سازند. فرایند مدرنیزاسیون، شهرنشینی، گسترش ارتباطات بین ملل توسعه‌یافته و در حال توسعه و پراکنده شدن قدرت دولتی به بازیگران خصوصی و فرامنطقه‌ای باعث گسترش قدرت نرم در روابط بین‌الملل شده است (همان، ۱۳۹۱، ص ۲۰۴).

تألیف قلوب

تألیف قلوب از دو واژه «تألیف» و «قلوب» تشکیل شده است.

«تألیف» که از ریشه «إلف» یعنی انضمام چیزی به چیزی دیگر و اشیاء کثیره (مصطفوی، ۱۴۰۲ق، ج ۱، ص ۱۰۶) و اجتماع همراه با میل و رغبت (راغب، ۱۴۱۲ق، ص ۸۰) گرفته شده است، به معنای ایجاد الفت و دوستی بین دو چیز (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۱۰) و جمع بین آنها بعد از تفرق آنهاست (زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۹۰). در فارسی بهترین معنا برای آن، کلمه «پیوند» است (قرشی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۹۲).

«قلوب» جمع قلب به معنای دگرگون ساختن و وارونه نمودن است. قلب در لغت به معنای دل یا همان عضو معروف در بدن و تنظیم کننده و جریان دهنده خون است که در سینه قرار گرفته است (قرشی، ۱۴۱۲ق، ج ۶، ص ۲۵؛ فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۵، ص ۱۷۰).

قلب در اصطلاح قرآنی، در معانی متعددی به کار رفته است. خداوند در آیات

متعدد قلب را منشأ خیر و شر^۲ و مخزن رأفت، رحمت، اطمینان و سکینه می‌داند.^۳ در مواردی مراد از قلب در قرآن^۴ روح و نفس انسانی تفسیر شده است (مصباح یزدی، ۱۳۷۸، ص ۲۶۴). از این رو گفته‌اند که پیامبر با روح خود وحی را دریافت و به آن شناخت پیدا می‌کرد (محمدی ری شهری، ۱۳۷۰، ص ۲۲۱-۲۰۷).

به نظر می‌رسد معنای مورد نظر از قلب در بحث تألیف قلوب نیز همین معنای روح است.

از نظر لغویین مراد از نفس و نفوس در بسیاری از آیات، باطن و درون انسان است که با قلب و صدر نیز می‌سازد (قرشی، ۱۴۱۲ق، ج ۶، ص ۳۰).

بنابراین، می‌توان اصطلاح «تألیف قلوب» را به معنای ایجاد سازگاری و همدلی میان مردم برای همکاری در گذران زندگی دانست. در فارسی نیز این ترکیب به معنای ایجاد ارتباط میان کسان، برقراری دوستی و پیوند میان مردم به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۵۵۳۷).

تألیف قلوب عنوانی مرکب و برگرفته از کاربرد قرآنی «مؤلفه قلوبهم» به معنای تألیف شوندگان با مودت و احسان است (طریحی، ۱۴۱۶ق، ج ۵، ص ۲۶). این ترکیب دارای مفهوم اصطلاحی با کاربرد فقهی است که برگرفته از آیه ۶۰ سوره توبه و یادآور حکم شرعی به نام «مؤلفه قلوبهم» در باب زکات است. مؤلفه قلوب عنوانی است برای گروهی از انسان‌ها که یک صنف از اصناف هشت‌گانه مستحقان زکات‌اند که با هدف جلب و جذب آنان به سوی اسلام یا دفع خطرشان، با استفاده از این سهم از زکات مورد حمایت مالی مسلمانان و حاکم اسلامی قرار می‌گیرند (مبلغ، ۱۳۹۱، ص ۹۰).

۲. مبانی اصل تألیف قلوب

شناخت مبانی قرآنی و روایی اصل تألیف قلوب ضرورت دارد.

برخی از مبانی اصل تألیف قلوب عبارتند از:

۱. قرآن

درباره مبانی قرآنی اصل تألیف قلوب می‌توان به آیات ذیل اشاره کرد:

۱. «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَاناً» (آل عمران(۳): ۱۰۳)؛ و همگی به وسیله حبل خدا خویشان را حفظ کنید و متفرق نشوید و نعمت خدا بر خویشان را بیاد آرید. بیاد آرید که با یکدیگر دشمن بودید و او بین دل‌هایتان الفت برقرار کرد و در نتیجه نعمت او برادر شدید.

تفسیر آیه: قرآن کریم در این آیه به نعمت بزرگ اتحاد و برادری اشاره نموده و مسلمانان را به تفکر در وضع اندوه‌بار گذشته و مقایسه آن «پراکندگی» با این «وحدت» دعوت می‌کند، و می‌فرماید: «فراموش نکنید که در گذشته چگونه با هم دشمن بودید ولی خداوند در پرتو اسلام و ایمان دل‌های شما را به هم مربوط ساخت و شما دشمنان دیروز، برادران امروز شدید» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۲۹).

خداوند در این آیه کلمه «نعمت» را دو بار در این جمله تکرار کرده و به این طریق اهمیت موهبت اتفاق و برادری را گوش زد نموده است (همان) و از این طریق عنوان می‌نماید که این امتنانی است از جانب خداوند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۳۷۱).

همچنین در تفسیر آیه گفته شده است که مراد از «نعمت» همان الفتی است که خداوند در آیه نام برده است و مراد به اخوتی هم که این نعمت آن را محقق ساخته نیز همان تألف قلوب است. پس اخوت در اینجا حقیقتی ادعایی است نه واقعی؛ چون برادری واقعی عبارت است از شرکت دو نفر یا بیشتر در پدر و مادر واحد (همان).

نکته دیگر اینکه خدای متعال مسأله تألیف قلوب مؤمنان را به خود نسبت داده و می‌گوید: خدا در میان دل‌های شما الفت ایجاد کرد و با این تعبیر، اشاره به معجزه اجتماعی اسلام نموده؛ زیرا اگر سابقه دشمنی و عداوت پیشین عرب را درست دقت کنیم که چگونه کینه‌های ریشه‌دار در طول سال‌های متمادی در دل‌های آنها انباشته شده بود و چگونه یک موضوع جزئی و ساده کافی بود آتش جنگ خونینی در میان آنها بی‌فروزد؛ مخصوصاً با توجه به اینکه مردم نادان و بی‌سواد و نیمه وحشی معمولاً افرادی لجوج و انعطاف‌ناپذیرند و به آسانی حاضر به فراموش کردن کوچک‌ترین مسائل گذشته نیستند، در این صورت اهمیت این «معجزه بزرگ اجتماعی» اسلام آشکار می‌شود و ثابت

می‌گردد که از طرق عادی و معمولی امکان‌پذیر نبود که در طی چند سال، از چنان ملت پراکنده و کینه‌توز و نادان و بی‌خبر، ملتی واحد و متحد و برادر بسازند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۳۰).

۲. «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ» (توبه (۹): ۶۰)؛ زکات فقط از آن فقرا و تنگ‌دستان و عاملان آن است و آنها که جلب دل‌هایشان کنند و برای آزاد کردن بردگان و قرض‌داران و صرف در راه خدا و به راه ماندگان است و این قراری از جانب خداست و خدا دانای شایسته‌کار است.

تفسیر آیه: آنچه که در آیه مذکور مورد بحث است، اصطلاح «الْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ» است. مقصود از «مؤلفه قلوبهم» کسانی هستند که با دادن سهمی از زکات به ایشان، دل‌هایشان به طرف اسلام متمایل می‌شود و به تدریج به اسلام درمی‌آیند و یا اگر مسلمان نمی‌شوند حداقل مسلمانان را در دفع دشمن کمک می‌کنند و یا در برآوردن پاره‌ای از حوایج دینی کاری صورت می‌دهند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۳۱۱).

امام صادق ۷ در روایتی یکایک مصارف زکات را توضیح داده و در مورد «الْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ» می‌فرماید:

و مؤلفه قلوبهم عبارتند از مردمی که قائل به توحید خدا هستند و لکن هنوز معرفت در دل‌هایشان راه نیافته و نفهمیده‌اند که محمد ﷺ رسول خدا است؛ لذا رسول خدا ﷺ دل‌های ایشان را به دست می‌آورد و به ایشان زیاده از حد محبت می‌کند و تعلیم می‌داد تا شاید او را به نبوت بشناسند و یک سهم از صدقات را هم برای آنان قرار داد تا دل‌هایشان به اسلام متمایل گردد (همان، ص ۳۲۰).

همچنین گفته شده است «مؤلفه قلوبهم» یعنی کسانی که انگیزه معنوی نیرومندی برای پیشبرد اهداف اسلامی ندارند و با تشویق مالی می‌توان تألیف قلب و جلب محبت آنان نمود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۵).

۳. «وَ أَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلْفَتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ أَلْفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» (انفال (۸): ۶۳)؛ و میان دل‌هایشان الفت برقرار ساخت. اگر

تو آنچه در زمین است همه را خرج می‌کردی نمی‌توانستی میان دل‌هایشان الفت
ببندازی و لکن خدا میانشان الفت انداخت که او مقتدری است شایسته کار.

تفسیر آیه: یکی از آیاتی که در آن به مسأله تألیف قلوب اشاره شده است آیه ۶۳
سوره انفال است. این آیه اشاره به امت اسلام دارد. خداوند بر امت اسلام منت نهاده و
صفت رذیله بخل را (که از عوامل کدورت و کینه توزی است) از دل‌های آنها زدوده و
میان دل‌های آنها ایجاد الفت نمود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۱۱۸)؛ زیرا با توجه به
این قسمت از آیه (اگر تو آنچه در زمین است همه را خرج می‌کردی نمی‌توانستی میان
دل‌هایشان الفت ببندازی) تا زمانی که دنیا پرستی و صفت بخل وجود دارد، حتی اگر
تمام دنیا را هم صرف آنها کنی، همچنان نزاع و اختلاف میان امت‌ها وجود دارد.

اسلام برای پدید آوردن انس و الفت میان مردم، نخست آنها را به معارف الهی آشنا
ساخت و آن معارف را در میان آنان منتشر و به آنها گوشزد نمود که زندگی انسانی یک
زندگی جاویدان بوده و منحصر به این چند روز مختصر دنیا نیست تا با سپری شدن آن
زندگی انسانی هم سپری شود و سعادت در آن زندگی جاودانه مانند زندگی دنیا به
بهره‌مندی از لذایذ مادی و چریدن در چراگاه پست مادیت نیست؛ بلکه حیاتی است
واقعی و عیشی است حقیقی که انسان به آن حیات زنده گشته و در کرامت عبودیت
خدای سبحان عیش می‌کند و به نعمت‌های قرب خدا متنعم می‌گردد (همان، ص ۱۱۹).

وقتی مسلمانان این سنت الهی را سنت خود قرار دهند و خواهش دل‌های خود را
از تمتع به مادیات که هدفی حیوانی و غرضی مادی است به‌سوی این تمتع معنوی
بگردانند که هیچ تراحم و محرومیتی در آن نیست، قهراً خشم و دشمنی از دل‌هایشان
زایل گشته و جان‌هایشان از بخل و غلبه هوی و هوس رهایی یافته به لطف خدا
برادران یکدیگر می‌شوند و آن چنان که باید رستگار می‌گردند (همان).

در تفسیر دیگر آیه آمده است فراهم ساختن الفت و پیوند دل‌ها از طرق مادی و عادی
امکان‌پذیر نبود: «لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مَا أَلْفَتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ». ولی این خدا بود که
در میان آنها به‌وسیله ایمان الفت ایجاد کرد: «وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴،
ج ۷، ص ۲۳۱).

در حقیقت تنها چیزی که می‌تواند آن کینه‌های راسخ و ریشه‌دار را از میان ببرد، ایجاد یک نوع انقلاب و دگرگونی در افکار و اندیشه‌ها و جان‌ها است؛ آن چنان انقلابی که شخصیت‌ها را دگرگون سازد و طرز تفکرها را عوض کند و در سطحی بسیار بالاتر از آنچه بودند قرار گیرند؛ به طوری که اعمال گذشته در نظرشان پست و ناچیز و ابلهانه جلوه کند و به دنبال آن دست به یک خانه‌تکانی در اعماق وجود خود بزنند و زباله‌های کینه و قساوت و انتقام‌جویی و تعصب‌های قبیله‌ای و مانند آن را بیرون بریزند و این کاری است که از پول و ثروت هرگز ساخته نیست؛ بلکه تنها در سایه ایمان و توحید واقعی امکان‌پذیر است (همان، ص ۲۳۲).

در اینجا باید به این نکته توجه کرد که این قانون تنها مربوط به مسلمانان نخستین نبوده و امروز هم که اسلام سایه خود را بر سر تمام مسلمانان جهان گسترده و از نژادهای مختلف و اقوام کاملاً متفاوت و گروه‌های اجتماعی متنوع پیروانی دارد، هیچ حلقه‌ای متصلی نمی‌تواند آنها را به هم متحد و مربوط سازد؛ جز حلقه اتصال ایمان و توحید. اموال، ثروت‌ها و تشویق‌های مادی و کنگره‌ها و کنفرانس‌ها به تنهایی کاری از آنها ساخته نیست. باید همان شعله‌ای در دل‌ها افروخته شود که در قلوب مسلمانان نخستین بود و نصرت و پیروزی نیز تنها از همین راه اخوت اسلامی میسر است (همان، ص ۲۳۳).

دلالت آیات و دیدگاه مختار: با دقت در آیات مورد استناد ملاحظه می‌گردد که آیات ۱۰۳ آل عمران و ۶۳ سوره انفال، ناظر به تألیف قلوب میان مسلمانان است. اما با بررسی آیه ۶۰ سوره توبه، در می‌یابیم که تألیف قلوب مطرح در آیه عمومیت داشته و مسلمانان و کفار را شامل می‌گردد.

با جمع آیات می‌توان گفت تألیف قلوب هم شامل مسلمانان (جهت اتحاد و تقویت ایمان) و هم شامل کفار (جهت گرایش به اسلام و حفظ کیان حکومت اسلامی) می‌گردد.

همچنین از آیات مذکور استفاده می‌شود که هرچند تخصیص بودجه برای تألیف قلوب امری واجب است، لکن تنها از این طریق نمی‌توان تألیف قلوب را میان جوامع

ایجاد نمود؛ بلکه تنها در سایه ایمان و توحید واقعی است که می‌توان تألیف قلوب واقعی را در میان جوامع ایجاد نمود.

۲. روایات

با بررسی منابع روایی ملاحظه می‌گردد که در روایت متعددی به اصل تألیف قلوب اشاره گردیده است:

روایات علت حج: آیین حج می‌تواند یکی از عوامل تألیف قلوب میان کشورهای اسلامی گردد؛ زیرا زمینه ساز آشنایی مسلمانان با یکدیگر و مایه ایجاد دل‌بستگی و پیوند میان اقوام اسلامی با رنگ‌ها و زبان‌های گوناگون می‌گردد و این هم‌دلی زمینه بهبود وضع مسلمانان را فراهم می‌سازد (کشکولیه، ۱۳۸۳، ص ۱۸۹). در روایات اسلامی نیز به این ویژگی حج اشاره شده است. به عنوان مثال از «هشام بن حکم» روایت گردیده است که ایشان از امام صادق 7 در مورد حج و طواف خانه خدا سؤال نمود که امام در پاسخ فرمودند:

خداوند خلاق را خلق نمود... و آنها را به اطاعت در دین و مصالح در امورات دنیایشان امر نمود. پس از آن در دنیا اجتماعات در شرق و غرب را به وجود آورد تا همدیگر را بشناسند و اقوام از شهری به شهر دیگر برای تجارت سیر نمایند و با این کار کرایه دهندگان چارپایان و صاحبان شترها منتفع شوند و برای اینکه آثار و اخبار رسول الله ﷺ شناخته شده و مردم با صحبت در مورد آن در بلادشان، این آثار و اخبار را یادآوری کرده و فراموش نکنند و اگر اینها نبود جلب کالاها و سود تجارت ساقط شده و اخبار از بین می‌رفت و اینها علت حج است (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۱، ص ۱۴).

با تأمل در روایت روشن می‌گردد که آیین حج مایه گردهمایی مسلمانان از شرق و غرب و سبب هم‌بستگی میان آنان شمرده شده است.

روایات بخشش غنائم به مؤلفه قلوبهم: در این باره روایات متعددی از پیامبر ﷺ

نقل گردیده است که بخشی از غنائم را به بزرگان تازه مسلمان و مشرک پرداخت می نمود. به عنوان مثال «انس بن مالک» می گوید هنگام تقسیم غنائم در روز حنین، پیامبر ﷺ مقداری از غنائم را به مردانی از قریش اعطا کرد. گروهی از انصار در این زمان گفتند خداوند پیامبر را ببخشد که به قریش اعطا کرد و ما را رها کرد در حالی که قطره های خون آنها از شمشیرهای ما می چکد. بعد از این ماجرا پیامبر ﷺ انصار را جمع نمود و فرمود: «این چه سخنی است که از شما به من رسیده است؟!». فقیهان انصار به پیامبر اظهار نمودند: یا رسول الله ﷺ صاحبان رأی ما چیزی نگفتند اما مردم عوام ما گفتند خداوند پیامبر را ببخشد که (از غنائم) به قریش اعطا کرد و ما را رها کرد؛ در حالی که قطره های خون آنها از شمشیرهای ما می چکد. در این هنگام رسول الله ﷺ فرمودند: «به راستی من به مردمی که دورانی به عهد کفر بوده اند مالی را جهت تألیف قلوب می دهم. آیا راضی نمی شوید که اینها با اموالی بروند، لکن با قوم و عشیره خود به سمت رسول الله برگردند؟ به خدا سوگند با آنچه بر می گردند بهتر است از آنچه که با آن رفتند». در این هنگام گفتند بلی یا رسول الله به تحقیق راضی گشتیم. در این هنگام پیامبر ﷺ فرمودند: «همانا شما با سختی شدیدی مواجه می شوید؛ پس صبر کنید تا اینکه خدا و رسول او را ملاقات کنید در حالی که من بر حوض (کوثر) هستم». گفتند: صبر خواهیم کرد (نیشابوری، بی تا، ج ۳، ص ۱۰۸).

در این روایت ملاحظه می شود که پیامبر ﷺ از غنائم نبرد حنین به اشراف و بزرگان قریش پرداخت نمود و در پاسخ به این اعطا که به وی یاری رسانده بودند، اشاره به تألیف قلوب آنها می نماید.

روایات پرداخت زکات به مؤلفه قلوبهم: در پرداخت زکات به مؤلفه قلوبهم روایات متعددی از پیامبر و ائمه : نقل گردیده است. به عنوان مثال از «زراره» منقول است که ایشان از امام صادق 7 درباره مؤلفه قلوبهم سؤال کرده و امام در پاسخ فرمودند:

آنها قومی هستند که به وحدانیت خدا اقرار نموده و عبادت غیر خداوند را ترک کرده و شهادتین را بر زبان جاری نموده اند؛ در حالی که قبلاً نسبت به

آنچه که بر پیامبر ﷺ نازل شده بود تردید داشتند. پس خداوند نبی‌اش را امر نمود که با مال و عطایا قلب آنها را تألیف نماید تا اینکه اسلام‌شان نیکو و بر دینی که وارد آن شده و به آن اقرار نموده‌اند، ثابت قدم گردند (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۷، ص ۱۰۲).

همچنین از «زراره»، «حمران» و «محمد بن مسلم» از امام باقر و امام صادق ع نقل گردیده است که فرمودند: « آنها گروهی هستند که رسول الله ﷺ آنها را مورد تألیف قلوب قرار داده و میان آنها چیزی (از اموال) را تقسیم نمود» (همان، ص ۱۰۳).

۳. اجماع

با بررسی منابع اسلامی ملاحظه می‌گردد که علما و فقیهان اسلامی (امامیه و اهل سنت) اجمالاً بر وجود اصل تألیف قلوب در اسلام اتفاق نظر دارند (حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۴۸؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۵، ص ۳۴۳؛ عراقی، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۱۲؛ قرضاوی، ۱۴۰۱ق، ج ۲، ص ۶۱۰).

۴. بنای عقلا

با تأمل در رفتار و سیره عقلا فارغ از هر دین و مسلکی که دارند، می‌توان گفت عقلا مدارا و رأفت را در جلب قلوب مورد تأکید قرار می‌دهند و خشونت و تندگویی را در تسلط بر قلوب مردم، رفتاری غیر عقلایی قلمداد می‌نمایند. با تأمل در ادله اربعه (قرآن، روایات، اجماع و عقل) روشن می‌گردد که اصل تألیف قلوب در شرع اسلام پذیرفته شده است.

ملاحظه می‌گردد که در قرآن و کلام معصومین ع ، اصل تألیف قلوب به خوبی مورد توجه قرار گرفته است. با تأمل در کلام فقیهان نیز این مهم اثبات می‌گردد؛ چراکه فقیهان امامیه و اهل سنت، اصل تألیف قلوب را جهت گسترش اسلام مورد تأکید قرار داده‌اند.

البته با توجه به اینکه اصل تألیف قلوب، مورد تأیید بنای عقلا است - چراکه سایر جوامع و دولت‌ها فارغ از هر دین و آیینی که دارند، در سیاست‌های خود به این اصل

توجه دارند - به نظر می‌رسد آیات و روایات این اصل را تأسیس نموده‌اند؛ بلکه رفتار عقلا را امضا نموده‌اند.

براین اساس باید گفت اصل تألیف قلوب از جمله رفتارهای عقلایی است که مورد تأیید شرع مقدس اسلام نیز قرار گرفته است.

۴. گستره و قلمرو تألیف شونندگان

موارد ذیل داخل در مفهوم مؤلفه قلوبهم قرار می‌گیرند:

الف) کفار: بر این اساس، مؤلفه قلوبهم تنها کفاری هستند که با دادن قسمتی از صدقات به آنها به اسلام متمایل گردیده تا در قتال با اهل شرک به مسلمانان کمک کنند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۲۴۹؛ اردبیلی، بی تا، ص ۱۸۸).

با تأمل در کتب فائین به این دیدگاه به نظر می‌رسد دلیلی که این گروه برای اثبات نظر خود مطرح نموده‌اند اجماع است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۲۴۹).

ب) کفار و مسلمانان: بنا بر این دیدگاه، مؤلفه القلوب عبارتند از:

۱. **کفار:** که برای جلب آنان به جهاد و مبارزه، سهمی برایشان قرار داده می‌شود.

۲. **مسلمانان:** که چهار دسته‌اند:

اول: آن دسته از مسلمانانی که از مشرکان و کفار، خویشاوندانی داشته باشند. در این مورد، مسلمین تألیف قلوب می‌شوند تا کفار هم قوم آنان نیز راغب به اسلام شوند.

دوم: آن دسته از مسلمین که نیت و ایمانشان ضعیف است و در امر دین متزلزل‌اند. اینان نیز تألیف قلوب می‌شوند تا شاید ایمانشان تقویت گردد و از تزلزل خارج شوند.

سوم: آن دسته از مسلمین که در هم‌جواری محل جمع آوری زکات باشند.

چهارم: آن دسته از مسلمین که مرز نشین باشند. آنها نیز تألیف قلوب می‌شوند تا در دفاع و حراست از مرزها، قوی‌تر و مصمم‌تر باشند (عراقی، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۱۱؛

مغنیه، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۸۲؛ امام خمینی، بی تا، ج ۱، ص ۳۳۶). این دیدگاه جهت اثبات نظر خود بیان می‌دارد که رسول الله ﷺ در دوران خود، مشرکین (از جمله صفوان بن أمیه) و منافقین (از جمله ابوسفیان) را تألیف قلوب نموده است. علاوه بر این، لفظ

مؤلفه قلوبهم عام بوده و شامل مسلمانان و مشرکین می‌گردد (مغنیه، ۴۲۱ق، ج ۲، ص ۸۲).

ارزیابی دیدگاه‌ها

در پاسخ به دیدگاه اول (مؤلفه قلوبهم تنها برای کفار و دلیل آن هم اجماع است) باید گفت: با توجه به وجود اقوال متعدد در این مسأله، اجماعی منعقد نگردیده است؛ بلکه با ملاحظه منابع روایی مشاهده می‌گردد که روایاتی در مورد تألیف قلوب برای هر دو گروه مسلمانان و مشرکین وجود دارد. همچنین آنچه که از تعبیر «مؤلفه قلوبهم» در قرآن فهمیده می‌شود این است که یکی از مصارف زکات، کسانی هستند که به خاطر ایجاد الفت و محبت به آنها زکات داده می‌شود. براین اساس نمی‌توان این اصطلاح را مختص به گروه خاصی دانست؛ زیرا «مؤلفه قلوبهم» عام بوده و شامل تمام دسته‌های مسلمین، کفار و منافقان می‌شود؛ یعنی امام و رهبر جامعه اسلامی می‌تواند در تألیف قلوب هر کس و یا قبیله و دسته‌ای را که برای اسلام مصلحت ببیند، از زکات بپردازد. پاره‌ای از روایات نیز که در این زمینه وارد شده مفهوم وسیعی دارد و تمام کسانی را که با تشویق مالی از آنها به نفع اسلام و مسلمین جلب محبت می‌شود، در برمی‌گیرد و دلیلی بر تخصیص آن به کفار نیست (نوری، ۴۰۷ق، ج ۷، ص ۱۰۳).

تألیف قلوب شامل هر دو گروه مسلمان و کافر می‌گردد؛ نه تنها برای اینکه مستقیماً در جهاد با کفار دیگر همراه مسلمین بشوند؛ بلکه برای دفاع از اسلام و نیز افزودن به شوکت و عظمت نام آن می‌توان پول خرج کرد و تألیف قلوب نمود. حتی نه تنها مسلمان بودن در مؤلفه القلوب شرط نیست؛ بلکه فقیر بودن آنان نیز شرط نیست. در صورت غنی بودن آنان نیز اگر مصلحت اسلام اقتضا کند، باید پول به آنان داد تا تألیف قلوب گردند (عراقی، ۴۱۴ق، ج ۳، ص ۱۲).

با بررسی منابع فقهی، می‌توان گفت «مؤلفه قلوبهم» عام بوده و شامل تمام دسته‌های مختلف مسلمین، کفار و منافقان می‌شود.

براین اساس با توجه به عموم آیه و روایات، باید گفت گستره تألیف قلوب، تنها

محدود به کفار نشده؛ بلکه هم شامل مسلمانان (جهت اتحاد امت اسلام و تقویت ایمان آنها) و هم شامل کفار (جهت حفظ کیان نظام اسلامی و گرایش آنها به اسلام) می‌گردد.

۵. اصل تألیف قلوب و قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران

یکی از مهم‌ترین اهدافی که جمهوری اسلامی ایران از بدو انقلاب تاکنون پیگیری نموده، تلاش برای ارتقای سطح روابط بین آحاد مسلمانان در سرتاسر عالم بوده است. از این‌رو در اصل سوم قانون اساسی دولت موظف است تمام امکانات خود را برای نیل به گسترش روابط با همه مسلمانان و حمایت از مستضعفان را به کار گیرد. برای نیل به این هدف جمهوری اسلامی ایران تلاش داشته تا با به کارگیری ابزارهای متنوع خود از جمله قدرت نرم، به شیوه‌های گوناگون بهره ببرد.

به طور کلی مواردی نظیر ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی، انقلابی و ایرانی، فرهنگ اسلامی، اعتبار، شهرت، مشروعیت و مقبولیت، معارف، علم و دانش و اطلاعات را می‌توان به عنوان مهم‌ترین منابع قدرت نرم جمهوری اسلامی تعریف نمود. مسائلی مانند جاذبه‌های ارزشی، هنجاری و فرهنگی ایران قادر است تا دیگران را با صرف هزینه مادی و معنوی کمتری جذب سیاست‌ها و اهداف خود کند. پس اگر ارزش‌ها و هنجارهای جمهوری اسلامی ایران در سطح منطقه و جهان مشروعیت و مقبولیت یابد، از فرهنگ و روش زندگی آن الگوبرداری خواهد شد. این امر به معنای توانایی ایران در شکل دهی به ارجحیت‌های سایر کشورها و اعمال قدرت نرم می‌باشد.

اصل تألیف قلوب می‌تواند نقش مهمی را در تقویت قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران ایفا نماید.

ابزارهای اصل تألیف قلوب

جهت استفاده از اصل تألیف قلوب، باید از ابزارهای مشروعی که مورد تأکید اسلام است، استفاده نمود. به طور کلی با بررسی منابع اسلامی، می‌توان ابزارهای ذیل را در سیره معصومین : ملاحظه نمود:

ابزارهای اقتصادی

در این راستا، ابزارهای اقتصادی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای تحقق اهداف سیاست خارجی در حوزه قدرت نرم همواره مدنظر اندیشمندان این حوزه بوده است. در این میان تألیف قلوب که دارای سابقه تاریخی استفاده به‌عنوان یک ابزار قدرت نرم از زمان پیامبر ۹ بوده می‌تواند به شکل جدی مورد استفاده قرار گیرد. با توجه به سیره معصومین : و شرع می‌توان گفت این ابزار در صدر اسلام عمدتاً به شکل پرداخت بخشی از زکات به غیر مسلمانان و افراد تازه مسلمان، کمک‌ها و مشارکت‌های اجتماعی و بخشش و هدیه به غیر مسلمانان بوده است.

الف) پرداخت زکات: تردیدی در پرداخت زکات به غیر مسلمانان جهت جلب قلوب آنها و در نهایت تقویت قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران باقی نمی‌ماند. اگر دل‌جویی و جذب غیرمسلمانان به سوی اسلام با گفتگو و تفاهم مؤدبانه و معاشرت و رفتار نیکو باشد و با مسلمانان هم آهنگ و هم دل گردند، به این کار بسنده می‌شود و از درآمد زکات برای چنین کاری استفاده نمی‌شود. اما اگر همراهی کفار با غیر زکات و غیر مؤلفه قلوبهم امکان نداشت، این امر از طریق پرداخت زکات و مؤلفه قلوبهم اتفاق می‌افتد.

در این باره «صاحب جواهر»، در کتاب زکات، رأی بعضی از فقیهان را که گفته‌اند سهم مؤلفه قلوب، در این روزگار مورد ندارد و ویژه دوران حضور معصومان : بوده است، ضعیف می‌شمارد و بر آن است که در هر عصری می‌توان برای دل‌جویی و جذب غیر مسلمانان به سوی اسلام، از درآمد زکات استفاده کرد و استفاده از درآمد زکات را نیز جایز می‌داند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۵، ص ۳۴۳).

ب) کمک به فقرای غیر مسلمان و مشارکت اجتماعی در سطح بین الملل: بی‌تردید در هر جامعه‌ای موقعیت اقتصادی افراد یکسان نیست و نمی‌توان جامعه را از نیازمندان تهی دانست. براین اساس می‌توان این مهم را در سطح بین‌المللی مورد توجه قرار داده و در کمک به کشورهای فقیر، مردم مستمند کشورها، مناطق دچار بلایای طبیعی از قبیل سیل و زلزله، مشارکت نمود.

این نگاه عام را می‌توان در کلام معصومین ملاحظه نمود. گفته شده، رسول خدا ﷺ همیشه از احوال فقیران و محتاجان مسلمان و غیر مسلمان جویا شده و به آنان انفاق می‌کرد. به عنوان مثال ایشان بر خانواده‌ای از یهود صدقه‌ای داد و آن صدقه همچنان برای آنان استمرار یافت (ابوعبید، ۱۴۰۶ق، ص ۶۵) و یا پیامبر ﷺ همسر خویش (صفیه) را از تعلق بر خویشان یهودیش منع نمی‌کرد (همان، ص ۶۰۵).

در کمک به غیر مسلمانان نیز از ائمه اطهار : روایات متعددی نقل گردیده است. به عنوان نمونه امام علی ۷، وصیت مسلمانان به سود اهل ذمه را روا دانسته و می‌فرماید: «وصیت فرد در یک سوم اموالش نافذ است؛ گرچه به سود یهودی یا مسیحی باشد» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۱۱۸).

نقل شده است که امام علی ۷ به پیرمرد نابینای کهن سالی که گدایی می‌کرد برخورد و فرمود: این کیست؟ گفتند مسیحی است. حضرت فرمود: «از او کار کشیده‌اید تا اکنون که پیر و ناتوان شده محرومش ساخته‌اید. از بیت المال مخارج او را پردازید» (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۲۹۳).

در روایتی دیگر امام علی ۷ به امام حسن ۷ فرمود: «کردار نیکت را درباره همه مردم روا دار» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، حدیث ۸۶۸۵).

«عمرو بن ابی نصر» می‌گوید: «به امام صادق ۷ عرض کردم: اهالی اطراف بر ما وارد می‌شوند و در میان آنان یهودی، مسیحی و مجوسی است. آیا به آنان صدقه بدهیم؟ فرمودند: آری» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۴).

ملاحظه می‌گردد در کلام پیامبر و ائمه : معنای عام ملحوظ است که تمام افراد حتی کفار و اهل کتاب را شامل می‌شود.

ج) بخشش و هدیه: ابزار اقتصادی دیگری که می‌تواند در قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران در راستای اصل تألیف قلوب به کار گرفته شود، بخشش و هدیه دادن به غیر مسلمانان است. در سیره و رفتار معصومین :، هدیه دادن و یا هدیه گرفتن از غیر مسلمانان منعی ندارد؛ به‌ویژه اگر این کار سبب تلطیف و تصحیح موضع فکری آنها درباره اسلام و مسلمانان گردیده و آنها را به فرهنگ و آموزه‌های اسلامی نزدیک کند.

در سیره پیامبر ﷺ استفاده از این ابزار برای جذب غیر مسلمانان ملاحظه می‌گردد. به عنوان مثال در سال پنجم هجرت، حضرت به منظور دل‌جویی از مردم مکه، برای «ابوسفیان» مقداری خرمای رطب به عنوان هدیه فرستاد و ابوسفیان نیز هدیه‌ای برای حضرت فرستاد (حر عاملی، ج ۱۶، ص ۴۷۳).

همچنین پیامبر از غنائم نبرد طائف به اشراف و بزرگان نومسلمان یا مشرکانی که به وی یاری رسانده بودند، بیش از دیگران سهم داد تا نظر آنها و قبیله و فامیل‌شان را جلب نماید و میان ایشان انس و الفت برقرار سازد (نیشابوری، بی تا، ج ۳، ص ۱۰۸).

تفاوت بخشش و هدیه با کمک به فقرای غیر مسلمان در بحث زکات و مؤلفه قلوبهم

در کمک به فقرای غیر مسلمان گروه‌های هدف، فقرا، مستمندان و افراد مبتلا به بلایای طبیعی بودند. لکن هدیه و بخشش می‌تواند شامل افراد متمکن و صاحب نفوذ و جایگاه هم شود.

با وجود استفاده از این ابزار در بحث تألیف قلوب در زمان پیامبر اکرم ﷺ، پس از عصر نبوی تألیف قلوب چندان مورد توجه قرار نگرفت و برخی حتی آن را صرفاً مربوط به عصر پیامبر می‌دانستند (مغنیه، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۸۰).

با این وجود به نظر می‌رسد می‌توان با تطبیق این اصل، از آن به‌عنوان یک ابزار مهم قدرت نرم برای ارتقای جایگاه حکومت اسلامی و همچنین نیل به هدف عالی وحدت اسلامی استفاده نمود. این مسأله از آنجا قابل استنباط است که شارع مقدس از تعیین این سهم (سهم مؤلفه القلوب از زکات) همانا متمایل ساختن و گرایش دادن دل‌ها نسبت به دین اسلام و یا تثبیت مؤمنان در مقام ایمان و یا تقویت ایمان ضعیف الایمان‌ها و کسب یار و هوادار برای اسلام و یا در مصون نگاه داشتن اسلام و دولت آن از شرّ و ضرر احتمالی می‌باشد.

البته باید توجه داشت که کمک‌ها و ابزار اقتصادی، تحت عنوان سیاست کمک اقتصادی وجود دارد و دولت‌های مختلف تلاش دارند تا از این سیاست برای ارتقای وجهه و قدرت نرم خود در عرصه بین‌المللی بهره‌برند؛ گرچه در بسیاری از موارد

کمک‌های اقتصادی تحت عناوینی نظیر کمک‌های بشردوستانه، کمک‌های اضطراری، کمک برای مقابله با بحران‌های غیر مترقبه و نظایر آن پرداخت می‌شود، لکن تأثیر مهمی بر وجهه کشور کمک‌دهنده در کشور کمک‌پذیر و سایر کشورها دارد (سیفی، ۱۳۹۲، ص ۲۴۵) از این رو، بسیاری از کشورها از این کمک‌ها به‌عنوان ابزاری برای ارتقای سطح قدرت نرم خود در کشورهای دیگر و عرصه بین‌المللی بهره می‌برند. با توجه به این سابقه بین‌المللی و همچنین کارکردهای تعریف شده از اصل تألیف قلوب می‌توان از شیوه‌های متفاوتی از این اصل در دوران حاضر برای ارتقای سطح قدرت نرم جمهوری اسلامی بهره برد. به عنوان مثال در پرداخت های نقدی و غیر نقدی از ظرفیت‌های کمیته امداد امام خمینی ؛ و سایر سازمان های خیریه نیز استفاده نمود و یا جهت تألیف قلوب از انتقال تجهیزات و کالا، تقویت زیرساخت‌ها، خدمات فنی و مهندسی، استفاده کرد.

۲. ابزار فرهنگی

ابزار دیگری که مطابق با اصل تألیف قلوب می‌توان از آن جهت تقویت قدرت نرم جمهوری اسلام ایران، استفاده نمود، ابزار فرهنگی است که به موارد ذیل اشاره می‌شود:

الف) بهره‌گیری از ارتباطات فرهنگی و حضور فعال و مستمر در سایر کشورها یکی از ابزارهای فرهنگی جهت تقویت قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران، مطابق با اصل تألیف قلوب، ارتباطات فرهنگی مستمر با سایر جوامع است. این رفتار در سیره معصومین : به خوبی قابل ملاحظه است. به عنوان مثال پیامبر ۹ که در سال هفتم هجرت، کار دعوت و ابلاغ رسالت جهانی خود را آغاز کرد، با اعزام سفرا و مبلغین تعلیم دیده، مجرب، مؤمن و مجاهد همراه با نامه‌هایی سرشار از نکته‌های دقیق سیاسی و تبلیغی، در عرض مدت کوتاهی توانست قلب انسان‌های ظالم و بت پرست و ماده پرست و کافر را متوجه خدا کند (نجفی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۲۷۴).

در حضور فرهنگی در سایر جوامع باید احترام به شخصیت، مذهب و مقدسات

سایر افراد مورد توجه قرار گیرد. به عنوان مثال امام علی 7 شخصیت، دین، آداب و رسوم و موقعیت افراد را ارج نهاده و به یارانش چنین سفارش کرده است: «با مردم طبق سنت و دینشان رفتار کن... و مرزها و جوانب (شخصیت) آنان را متعهد شو»⁵ (تمیمی آمدی، 1410ق، ص 143؛ حدیث 2419).

در دوران کنونی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، وزارت آموزش و پرورش، وزارت امور خارجه، سازمان تبلیغات اسلامی، سازمان فرهنگ و ارتباطات، حوزه‌های علمیه، سازمان مدارس خارج از کشور و... و سایر نهادهای فرهنگی، با تأسیس مدارس، مراکز و مجامع در تمام نقاط جهان و با اعزام فراگیر و مستمر مبلغ به سایر کشورها می‌توانند نقش چشم‌گیری در تقویت قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران براساس اصل تألیف قلوب داشته باشند.

ب) بهره‌گیری از موقعیت‌های جهان‌گردی و گردش‌گری

یکی دیگر از ابزارهای فرهنگی جهت تقویت قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران که مطابق با اصل تألیف قلوب است، بهره‌گیری از موقعیت جهان‌گردی و گردش‌گری است. زمانی که فضا و رویه مسالمت آمیز در جامعه اسلامی شکل گیرد، حضور جهان‌گردان در جامعه رو به فزونی می‌گذارد و استفاده از این موقعیت موجب تأثیر مثبت فرهنگی و جلب قلوب سایر ملت‌ها به جمهوری اسلامی ایران گردد.

با تأمل در سیره معصومین : این روش ملاحظه می‌گردد. به عنوان مثال رویه مسالمت آمیز پیامبر 9 با مخالفان سبب گردید که افراد، گروه‌ها و هیأت‌های مذهبی فراوانی، آزادانه به مدینه مهاجرت نمایند. برخی از این هیأت‌ها، به نمایندگی از پادشاهان، مانند پادشاه حبشه و شاهان حِمیر به مدینه اعزام شده بودند. در تاریخ حدود چهل هیأت مذهبی یا سیاسی آمده است و مدینه، شهر پیامبر 9 پذیرای آنان بوده است (ابوزهره، 1375، ج 3، ص 542-453).

3. ابزار سیاسی

ابزار دیگری که مطابق با اصل تألیف قلوب می‌توان از آن جهت تقویت قدرت نرم

جمهوری اسلام ایران، استفاده نمود، ابزار سیاسی است که در زیر به مصادیق مهم آن اشاره می‌گردد:

الف) انعقاد پیمان نامه‌های صلح و هم‌زیستی

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (انفال(۸): ۶۱)؛ هرگاه دشمنان به صلح و هم‌زیستی گراییدند، تو نیز به آن بگرا و بر خدا توکل کن؛ زیرا اوست شنوای دانا.

از تعبیر آیه فهمیده می‌شود که صلح و هم‌زیستی میان انسان‌ها آن‌چنان خوشایند و دوست داشتنی است که بشر باید به آن عشق بورزد و به سوی آن بال و پر بگشاید؛ همان‌گونه که جوجه به سوی مادر که آغوش او را محل امن و آسایش می‌داند، بال و پر می‌گشاید (عمید زنجانی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۴۱).

در منطقی قرآن صلح و هم‌زیستی، اساسی‌ترین اصل در برقراری پیوستگی‌ها میان پیروان ادیان است. به همین دلیل خداوند در این آیه مسلمانان را موظف می‌داند که پیشنهادهای قرارداد صلح را تا آنجا که با هدف‌های اصیل اسلام ناسازگاری نداشته باشد، با آغوش باز بپذیرند. در آیات دیگر، خداوند به مسلمانان دستور می‌دهد که اگر به شما پیشنهاد صلح و مسالمت دادند، بر درستی آن تحقیق و جست‌وجو کنید و نگوئید چون مسلمان نیستند، مسالمت و هم‌زیستی با ایشان را نمی‌پذیریم.^۶

علاوه بر آیات قرآن در سیره پیامبر ﷺ نیز این رفتار ملاحظه می‌گردد. به عنوان مثال ایشان با انعقاد پیمان هم‌زیستی با قبایل یهودی مدینه (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۱۸۹)، در صدد تألیف قلوب آنها برآمد و حتی گاه این ابزارها را برای ایجاد تمایل کافران به پذیرش دین اسلام نیز به کار بست.

بنابراین در حوزه سیاسی، براساس اصل تألیف قلوب و در راستای تقویب قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران، دولت اسلامی می‌تواند، با انعقاد پیمان‌های صلح و هم‌زیستی، در جلب قلوب جهانیان و در نهایت در تحقق هر چه بیشتر آرمان‌های انقلاب اسلامی قدم بردارد.

ب) گسترش تعاملات بین المللی و حضور در مجامع بین المللی

یکی از ابزارهایی که در حوزه سیاسی براساس اصل تألیف قلوب می تواند بسیار پرکاربرد باشد، گسترش تعاملات بین المللی و حضور فعال در مجامع بین المللی است. در سیره و رفتار پیامبر ﷺ می توان این گونه رفتاری را ملاحظه نمود.

پیامبر ﷺ همیشه بر آن بود که با افرادی که از لحاظ عقیدتی و رفتاری، همخوانی با مسلمانان و مؤمنان نداشتند و حتی با مؤمنان دشمن بودند، مدارا نماید و تعاملات با آنان را حفظ نمایند.

به عنوان مثال پیامبر بر جفا و ستم اعراب بیابان نشین و منافقان صبر ورزید و بدین گونه در قلب هایشان گرایش به اسلام را پدید آورد (نوی، ۱۳۹۲، ج ۱۶، ص ۱۳۹) یا بر جنازه های منافقان نماز گزارد و بر قبورشان حاضر شد و برایشان دعا فرمود تا به اسلام گرایش یابند (فاضل مقداد، ۱۴۲۵ق، ج ۱، ص ۱۷۶).

ج) اصل حمایت از محرومان

با توجه به وجود طیف وسیعی از تبلیغات منفی بر ضد جمهوری اسلامی ایران، می توان با حمایت از محرومان و استفاده از اصل تألیف قلوب، تا حد بالایی این تبلیغات را خنثی کرد. صدور ارزش های اسلام و انقلاب نظیر اصل حمایت از محرومان، یکی از طرقی است که می تواند با تأثیرگذاری بر مخاطبان و الگوهای رفتاری آنها، ضمن ارائه تصویری صحیح از ماهیت نظام جمهوری اسلامی ایران، در پیش برد اهداف سیاست خارجی اثرگذار باشد.

با توجه به اینکه بعضاً مشاهده می شود کمک های خارجی دولت های دیگر به کشورهای فقیر عمدتاً در قالب تعامل با مسئولان آن کشورها و در ازای عقد قراردادهای سودجویانه که غالباً منتهی به از دست دادن منابع اولیه آنها می شود، صورت می پذیرد، دور از انتظار نخواهد بود که پیگیری اصل حمایت از محرومان در دستگاه سیاست خارجی کشور می تواند عامل مهمی در شکل گیری و سامان دهی ارتباط با توده های مردمی در جوامع هدف و عامل مهمی در جهت تقویت قدرت نرم جمهوری اسلامی باشد (سرخیل، ۱۳۹۲، ص ۴۰۹-۴۰۸).

بر این اساس می‌توان گفت حاکم اسلامی از تمام ابزارهای مشروعی که در تقویت دیپلماسی فرهنگی و متمایل نمودن جامعه جهانی به سمت ایران اسلامی نقش داشته باشد، استفاده نماید؛ چراکه با ملاحظه سیره پیامبر 9 و ائمه معصومین 7، می‌توان استفاده از ابزارهای مختلفی را ملاحظه نمود.

نتیجه‌گیری

با توجه به مباحث مطروحه در مقاله می‌توان به نتایج زیر دست پیدا کرد:

۱. براساس مبانی قرآنی، روایی، اجماع و بنای عقلا، اصل تألیف قلوب از جمله اصول مورد پذیرش در شرع اسلام است، که فقیهان اسلامی نیز، این مهم را جهت گسترش اسلام مورد تأکید قرار داده‌اند.

۲. براساس اطلاق «مؤلفه قلوبهم» در آیه ۶۰ سوره توبه و روایاتی که در این زمینه مطرح گردیده است، روشن می‌گردد که رهبر جامعه اسلامی می‌تواند مطابق با تألیف قلوب هر شخص، قبیله و دسته‌ای که برای اسلام مصلحت ببیند، از لحاظ مالی و از زکات به او بپردازد. براین اساس مؤلفه قلوبهم تمام کسانی را که با تشویق مالی، از آنها به نفع اسلام و مسلمین جلب محبت می‌شود، در برمی‌گیرد.

۳. با توجه به اینکه یکی از مهم‌ترین اهداف جمهوری اسلامی ایران، تلاش برای ارتقای سطح روابط بین‌احاد مسلمانان در سرتاسر عالم بوده است، نیاز است با به کارگیری ابزارهای متنوع خود از جمله قدرت نرم، به شیوه‌های گوناگون بهره‌برد. با توجه به عمومیتی که اصل تألیف قلوب داراست، می‌توان گفت اصل تألیف قلوب نقش مهمی را می‌تواند در تقویت قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران که ایفا نماید.

۴. از ابزارهایی که می‌توان توسط آنها به اصل تألیف قلوب جامعه عمل پوشاند، ابزارهای اقتصادی (پرداخت زکات، کمک به فقرای غیر مسلمان و شرکت در مشارکت اجتماعی، بخشش و هدیه)، ابزارهای فرهنگی (حضور فرهنگی و آموزشی فعال و مستمر در سایر کشورها، بهره‌گیری از موقعیت‌های جهان‌گردی) و ابزار سیاسی (انعقاد پیمان نامه‌های صلح و همزیستی، گسترش تعاملات بین‌المللی و حضور در مجامع بین‌المللی) هستند.

۵. براساس نتایج فوق وزارت امور خارجه، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، وزارت آموزش و پرورش و سایر مراکز و سازمان‌ها با تأسیس مراکز و مجامع در تمام نقاط جهان، می‌توانند نقش چشم‌گیری در تقویت قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران براساس اصل تألیف قلوب داشته باشند.

یادداشت‌ها

1. Samuel Barkin.

۲. «إِنْ تَوْبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا» (بقره (۲): ۲۲۵)؛ «وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ» (بقره (۲): ۲۸۳)؛ «وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ. كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ» (مجادله (۵۸): ۲۲).
۳. «وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً» (حدید (۵۷): ۲۷).
۴. «عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنذِرِينَ» (شعراء (۲۶): ۱۹۴).
۵. «أَقِمِ النَّاسَ عَلَى سَنَّتِهِمْ وَدِينِهِمْ وَلِيَأْمَنَكَ بَرِيئَتُهُمْ وَلِيَخْفِكَ مَرِيئَتُهُمْ وَتَعَاهِدَ ثُغُورَهُمْ وَأَطْرَافَهُمْ».
۶. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ آتَىٰ إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتُ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا» (نساء (۴): ۹۴).

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. آقایی، داوود، حسینی، محمود، «چشم‌انداز قدرت نرم هند: چالش‌ها و فرصت‌ها»، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال ۱۵، ش ۴، ۱۳۹۱.
۳. ابن منظور، ابوالفضل جمال‌الدین محمدبن مکرم، لسان العرب، ج ۹، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ج ۳، ۱۴۱۴ق.
۴. ابوزهره، محمد، خاتم پیامبران، ترجمه حسین صابری، ج ۳، مشهد: آستان قدس رضوی، ج ۲، ۱۳۷۵.
۵. ابوعبید، قاسم‌بن سلام، الاموال، بیروت: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۶ق.
۶. اردبیلی، احمدبن محمد، زبدة البیان فی احکام القرآن، تهران: المكتبة الجعفرية لإحياء الآثار الجعفرية، بی تا.
۷. اصفهانی، حسین‌بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، لبنان: دار العلم، ۱۴۱۲ق.

۸. امام خمینی، سیدروح‌الله، **تحریر الوسيلة**، ج ۱، قم: مؤسسه مطبوعات، بی‌تا.
۹. تمیمی آمدی، عبدالواحدین محمد، **غررالحکم و دررالکلم**، قم: دارالکتاب الإسلامی، ج ۲، ۱۴۱۰ق.
۱۰. دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه**، ج ۴، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۱۱. دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال، «دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی در منطقه خلیج فارس»، **فصلنامه سیاست**، دوره ۴۰، ش ۴، ۱۳۸۹.
۱۲. زبیدی، محب‌الدین، **تاج العروس من جواهر القاموس**، ج ۱۲، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۴ق.
۱۳. حر عاملی، محمدبن حسن، **تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة**، ج ۱۱ و ۱۶، قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت :، ۱۴۰۹ق.
۱۴. حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر، **قواعد الأحکام فی معرفة الحلال و الحرام**، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۱۵. خراسانی، رضا، «جایگاه و نقش قدرت فرهنگی در سیاست خارجی و تأثیر آن بر روند تحولات جهانی»، **پژوهشنامه علوم سیاسی**، سال ۱۱، ش ۴۱، ۱۳۸۹.
۱۶. سرخیل، بهنام، «قدرت نرم و رفتارهای حمایت‌گرایانه در سیاست خارجی جمهوری اسلامی»، **مجموعه مقالات اولین همایش دیپلماسی فرهنگی و تکافل**، ۱۳۹۲.
۱۷. سیفی، عبدالمجید، «الگوهای جدید سیاست‌های کمک اقتصادی»، **مجموعه مقالات اولین همایش دیپلماسی فرهنگی و تکافل**، ۱۳۹۲.
۱۸. عراقی، آقا ضیاء‌الدین، **شرح تبصرة المتعلمین**، ج ۳، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۴ق.
۱۹. عمید زنجانی، عباسعلی، **حقوق اقلیت‌ها**، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۲.
۲۰. طباطبایی، سیدمحمدحسین، **المیزان فی تفسیر القرآن**، ج ۳ و ۹، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۵، ۱۴۱۷ق.
۲۱. طریحی، فخرالدین، **مجمع البحرین**، ج ۵، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ج ۳، ۱۴۱۶ق.
۲۲. طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن، **تهذیب الأحکام**، ج ۶، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ج ۴، ۱۴۰۷ق.
۲۳. -----، **المبسوط فی فقه الإمامیة**، ج ۱، تهران: المكتبة المرتضویة لإحياء الآثار الجعفریة، ج ۳، ۱۳۸۷ق.

۲۴. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله سیوری، *کنز العرفان فی فقه القرآن*، ج ۱، قم: انتشارات مرتضوی، ۱۴۲۵ق.
۲۵. فراهیدی، خلیل بن احمد، *کتاب العین*، ج ۵، قم: نشر هجرت، ج ۲، ۱۴۱۰ق.
۲۶. قرشی، سیدعلی اکبر، *قاموس قرآن*، ج ۱، ۶، تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۴۱۲ق.
۲۷. قضاوی، یوسف، *فقه الزکاة*، ج ۲، بی جا: مؤسسة الرسالة، ج ۶، ۱۴۰۱ق.
۲۸. قوام، عبدالعلی، *چالش های توسعه سیاسی*، تهران: نشر قومس، ۱۳۹۰.
۲۹. کشکولیه، محمدحسینی، *نگرشی اجتماعی به کعبه و حج از دیدگاه قرآن*، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، ج ۲، ۱۳۸۳.
۳۰. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، *الکافی*، ج ۴، تهران: دار الکتب الإسلامية، ج ۴، ۱۴۰۷ق.
۳۱. مبلغ دایمیر دادی، محمد امین، «تألیف قلوب و سیاست»، *مجله معرفت سیاسی*، سال ۴، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۱.
۳۲. محمدی ری شهری، محمد، *مبانی شناخت*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ج ۳، ۱۳۷۰.
۳۳. مصباح یزدی، محمدتقی، *نظریه سیاسی اسلام*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۸.
۳۴. مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، ج ۱، تهران: مرکز الکتب للترجمة و النشر، ۱۴۰۲ق.
۳۵. مغنیه، محمدجواد، *فقه الإمام الصادق* 7، ج ۱، ۲ و ۱۱، قم: مؤسسه انصاریان، ج ۲، ۱۴۲۱ق.
۳۶. -----، *الفقه علی المذاهب الخمسه*، بیروت: دارالتیارات الجدید، ج ۱۰، ۱۴۲۱ق.
۳۷. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، ج ۳، ۷، ۸، تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۳۷۴.
۳۸. نجفی، محمدحسن، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، ج ۱۵، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۷، ۱۴۰۴ق.
۳۹. نجفی، موسی، *تأملات سیاسی در تاریخ تفکر اسلامی*، ج ۴، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۷.
۴۰. نیشابوری، مسلم بن الحجاج، *صحیح مسلم*، ج ۳، بیروت: دار الفکر، بی تا.
۴۱. نوری، محدث، میرزا حسین، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، ج ۱۴ و ۱۷، بیروت: مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ق.
۴۲. نووی، أبوزکریا محی الدین یحیی بن شرف، *المنهاج شرح صحیح مسلم بن الحجاج*، ج ۱۶، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ج ۲، ۱۳۹۲ق.

43. Brakin, Samuel, **International Organizations**, Oxford: Oxford university press, 2006.
44. Collins, Alan, **Contemporary Securities Studies**, Oxford: Oxford University Press, 2010.
45. Cultural Diplomacy, **Political Influence, and Integrated Strategy**, in Strategic Influence Public Diplomacy, Counterpropaganda, and Political Warfare, ed. Michael J. Waller Washington, DC: Institute of World Politics Press, 2009.
46. Mary N. Maack, **Books and Libraries as Instruments of Cultural Diplomacy in Francophone Africa during the Cold War**, Libraries & Culture 36, no. 1, Winter 2001.
47. Nye, Joseph, **Soft Power**, Foreign Policy, No. 80, 1990.

پښتونخواه علمون انساني و مطالعات فرانسې
پرتال جامع علمون انساني